

МАРФАЛАГІЧНЫ СПАСАБ УТВАРЭННЯ ЎЛАСНАБЕЛАРУСКІХ ТЭРМІНАЎ-НАЗОЎНІКАЎ У ТЭХНІЧНАЙ ТЭРМІНАЛОГІІ

А.П. ЗАНКАВІЧ (БДАТУ)

Слоўнікавы склад мовы пастаянна мяняецца і звязаны з дзейнасцю чалавека. Тэрміналогія — неад'емная частка літаратурнай мовы, якая змяняецца разам з ёй.

Новыя тэрміны ўзнікаюць пры дапамозе розных спосабаў словаўтварэння.

Найбольш прадуктыўным для стварэння новых тэрмінаў з'яўляецца марфалагічны спосаб.

Марфалагічнае ўтварэнне — гэта ўтварэнне новых слоў на базе існуючых у мове словаўтваральных афіксаў. Яно з'яўляецца найбольш прадуктыўным.

Асноўнымі тыпамі марфалагічнага словаўтварэння, якія выкарыстоўваюцца ў тэрміналогіі, з'яўляюцца афіксацыя, аснова- і словаскладанне, абрэвіяцыя.

Тэрмін выконвае ў асноўным называльную функцыю, таму большасць з іх з'яўляецца назоўнікамі. Назоўнік — гэта галоўны сродак выражэння тэрмінуемага паняцця.

У тэхнічнай тэрміналогіі шмат тэрмінаў-назоўнікаў, невытворных з пункту гледжання сучаснай беларускай мовы, якія нельга матываваць іншымі аднакарэннымі словамі. Такія тэрміны-назоўнікі — умоўныя абазначэнні з'яў рэчаіснасці. Яны зафіксаваны і як тэрміны або часткі тэрмінаў: *дошка (РБСТСТ)*, дым (РБПС), жар (РБСМП), зерне (РБСМП), знак (РБСМП), золата, калена (РБСТСТ), калода (РБСМП), каляя, камень, кара (РБСНГ), каса, клей (РБСТСТ),*

клин, кола (РБСМП), комін, крок (РБСЭТ), круг (РБСМП), крыж (РБСМП), лапа (РБСМП), лёд, ліст, луска (РБСМП), лязо, месца, малако (РБСНГ), мост, мяжа (РБСТСТ), ніць (РБСМП), нос (РБСМП), пара, парог (РБСЭТ), пласт, поле, попел, пояс, прамень (РБСЭТ), прастора, стрыжань, цвік, цэгла, шкло, шнур, шпуля, яма.

Аднак пераважная большасць уласнабеларускіх тэрмінаў-назоўнікаў вытворныя (матываваныя). Словаўтварэнне іх адбываецца рознымі спосабамі.

Суфіксацыя назоўнікаў займае значнае месца ва ўтварэнні ўласнабеларускіх тэрмінаў.

Суфіксальным спосабам тэрміны-назоўнікі ўтвараюцца ад асноў дзеясловаў, прыметнікаў, назоўнікаў, лічэбнікаў шляхам далучэння суфіксаў да ўтваральнай асновы.

Найбольш прадуктыўнай ва ўтварэнні ўласнабеларускіх тэрмінаў-назоўнікаў з працэсуальным значэннем дзеяння з'яўляецца словаўтваральная мадэль з суфіксам **-нн-** (**-енн-**, **-энн-**, **-анн-**), якая ўтвараецца ад асноў дзеясловаў. Можна вылучыць некалькі найбольш прадуктыўных груп утваральных асноў.

Бяспрэфіксныя дзеясловы незакончанага трывання на **-іць (-ыць)**: *брадзіць-браджэнне, гасіць-гашэнне, дзяліць-дзяленне, драбніць-драбненне, іскрыць-іскрэнне, каціць-качэнне, кіпяціць-кіпячэнне, кругіць-кругленне, крухмаліць-крухмаленне,*

круціць-кручэнне, марыць-марэнне, мачыць-мачэнне (РБПС), паліць-паленне, свяціць-свячэнне, смаліць-смаленне, таміць-тамленне (РБСМП), тачыць-тачэнне, шкліць-шкленне.

Бяспрэфіксныя і прэфіксальныя дзеясловы незакончанага трывання на **-ваць (-аваць, -іваць, -оўваць)**: *абарочваць-абарочванне, абточваць-абточванне, абязводжваць-абязводжванне, абязмасліваць-абязмасліванне, абястлушчваць-абястлушчванне, абясшкоджваць-абясшкоджванне, абясшумліваць-абясшумліванне, агароджваць-агароджванне, адкручваць-адкручванне, адкрываць-адкрыванне, адмотваць-адмотванне, брукаваць-брукаванне, вапнаваць-вапнаванне, гартаваць-гартаванне, дапальваць-дапальванне, дражджваць-дражджаванне, захопліваць-захопліванне, зношваць-зношванне, зрошчваць-зрошчванне, парашчваць-парашчванне, прасавачь-прасаванне, рыховаць-рыхаванне, распластоўваць-распластоўванне, расшвіроўваць-расшвіроўванне, рыштаваць-рыштаванне, сляваць-сляванне, стыкаваць-стыкаванне, тычкаваць-тычкаванне, фарбаваць-фарбаванне, шклаваць-шклаванне, штыкаваць-штыкаванне.*

Бяспрэфіксныя і прэфіксальныя дзеясловы незакончанага трывання на **-аць (-яць)**: *абцякаць-абцяканне, агаляць-агаленне, аддзяляць-аддзяленне, адклю-*

чаць-адключэнне, адпаўляць-адпаўленне, адцяняць-адцяненне, акругляць-акругленне, апаражыць-апаражэнне, аплаўляць-аплаўленне, апрамяняць-апрамяненне, блукаць-блукаанне (РБПС), віляць-віляанне (РБПС), віхляць-віхляанне (РБПС), вярстаць-вярстанне, гайдаць-гайданне, гучаць-гучанне, дзюбцаць-дзюбцанне, кавіць-кавіанне, капаць-капанне, карыстаць-карыстанне, катаць-катанне, кляпаць-кляпанне, кранаць-крананне, падтрымаць-падтрыманне, пакрываць-пакрыванне, паслабляць-паслабленне, патухаць-патуханне, пашыраць-пашырэнне, перавышаць-перавышэнне, перапаўняць-перапаўненне, праціпаць-праціпанне, прыпякаць-прыпяканне, разразаць-разразанне, распхляць-распхленне, рыскаць-рысканне (РБПС), рэзаць-рэзанне, спускаць-спусканне, стаяць-стаяанне, хістаць-хістанне, ціскаць-цісканне, часаць-часанне, штурхаць-штурханне.

Пры дапамозе суфікса **-нн-** (**-анн-**, **-енн-**, **-эенн-**) ад асноў дзеясловаў утвараюцца тэрміны-назоўнікі з абстрактным значэннем дзеяння: *абгаўльніць-абгаўльненне (РБПС), абазначыць-абазначэнне (РБПС), абгрунтаваць-абгрунтаванне (РБПС), апытваць-апытванне (РБСЭТ), бачыць-бачанне (РБПС), выяўляць-выяўленне (РБПС), дасягаць-дасягненне (РБПС), наведваць-наведанне (РБПС), назначыць-назначэнне (РБСТСТ), прад'яўляць-прад'яўленне (РБПС), удаскапаліць-удаскапаленне (РБПС), чакаць-чаканне (РБПС).*

Аддзеяслоўныя назоўнікі з суфіксам **-нн-** (**-анн-**, **-енн-**, **-эенн-**) у асноўным абазначаюць дзеянне, стан або вынік дзеяння.

Значнае месца ва ўтварэнні ўласнабеларускіх тэрмінаў-назоўнікаў з працэсуальным значэннем дзеяння займае словаўтваральная мадэль з суфіксам **-к-**, якая ўтвараецца ад асноў дзеясловаў.

Можна вылучыць некалькі найбольш прадуктыўных груп утваральных асноў.

Прэфіксальныя і бяспрэфіксальныя дзеясловы закончанага і незакончанага трывання на **-іць** (**-ыць**): *асадзіць-асадка, варыць-варка, высадзіць-высадка, дагрузіць-дагрузка, клеіць-клейка, наводзіць-наводка, падвозіць-падвозка, падносіць-падноско, прыводзіць-прыводка, разносіць-разноско, рубіць-рубка, сушыць-сушка, чысціць-чыстка.*

Прэфіксальныя дзеясловы незакончанага трывання на **-ваць**: *адбіваць-адбіўка, адмываць-адмыўка, забіваць-забіўка, завіваць-завіўка, задуваць-задуўка, заліваць-заліўка, заточваць-заточка, памываць-пампоўка, перакідваць-перакідка, перастройваць-перастройка, прадуваць-прадуўка, пракручваць-пракрутка, прамочваць-прамочка, прапарваць-прапарка, прашываць-прашыўка, увязваць-увязка, укладваць-укладка.*

Прэфіксальныя і бяспрэфіксальныя дзеясловы закончанага і незакончанага трывання на **-аць** (**-яць**), **-аваць**: *афарбываць-афарбоўка, апрацаваць-апрацоўка, аканцаваць-аканцоўка, адганяць-адгонка, выганяць-выганка, выразаць-выразка, высыкаць-высечка, вытраўляць-вытраўка, вязаць-вязка, загрузаць-загрузка, запраўляць-запраўка, зараджаць-зарядка, засылаць-засылка (РБПС), засыпаць-засыпка, надсякаць-надсечка, паяць-пайка, перабіваць-перабіўка, прасякаць-прасечка, прыганяць-прыгонка, прымяраць-прымерка, разраджаць-разрадка.*

Пры дапамозе суфікса **-к-** ад асноў дзеясловаў утвараюцца тэрміны-назоўнікі, якія абазначаюць прыстававанні, актыўныя часткі абсталавання, рэчывы, матэрыялы: *абдзіраць-абдзірка, абмазаць-абмазка, абматаць-абмотка, абмураваць-абмураўка, абшыць-абшыўка, адліць-адліўка, заглушыць-заглушка, закруціць-закрутка, заставіць-застаўка, заціскаць-заціскачка, падматаць-падмотка, падставіць-падстаўка, перамыкаць-перамычка,*

прымазаць-прымазка, прыставіць-прыстаўка, прысыпаць-прысыпка, разводзіць-разводка.

Аддзеяслоўным тэрмінам-назоўнікам з суфіксам **-к-** уласціва значэнне прадмета, прылады і выніку дзеяння.

Блізкасць значэнняў словаўтваральных мадэлей з суфіксамі **-нн-** (**-энн-**, **-енн-**, **-анн-**) і **-к-** абумоўлівае паралельнае іх ужыванне ў навуковым стылі.

Прадуктыўнай у сучаснай тэхнічнай тэрміналогіі з'яўляецца словаўтваральная мадэль з нулявым суфіксам, якая ўжываецца для абазначэння тэрмінаў-назоўнікаў з працэсуальным значэннем дзеяння. Такія тэрміны ўтвараюцца ад асноў прэфіксальных дзеясловаў незакончанага трывання на **-аць** (**-яць**): *абкатаць-абкат, абціскаць-абціскач (РБПС), адгінаць-адгін, выгінаць-выгін, выпараць-выпар, выпускаць-выпуск, дапускаць-допуск, загінаць-загін, замяраць-замер, заціскаць-заціск, націскаць-націск, недаглядаць-недагляд (РБПС), недагружаць-недагруз (РБПС), прыпускаць-прыпуск, прыпякаць-прыпёк, прыціраць-прыцір, спускаць-спуск, упускаць-упуск (РБПС), ад асноў прэфіксальных дзеясловаў незакончанага трывання, якія змяшчаюць суфікс **-ва-**: *абрываць-абрыў, адрываць-адрыв, дагравачь-дагрэў, заліваць-заліў (РБПС), збіваць-збіў, зрываць-зрыў (РБПС), намываць-намыў (РБПС), падагравачь-падагрэў, падмываць-падмыў, падрываць-падрыў, перагравачь-перагрэў, пераліваць-пераліў, перарывачь-перарыв (РБПС), разгравачь-разагрэў, разліваць-разліў, размываць-размыў, разрываць-разрыў, узрываць-узрыў, ад асноў прэфіксальных і бяспрэфіксальных дзеясловаў закончанага і незакончанага трывання на **-іць** (**-ыць**): *абпаліць-абпал, адводзіць-адвод, адлічыць-адлік (РБПС), адпаліць-адпал (РБПС), выводзіць-вывад, вынасіць-вынас (РБПС), замясіць-замес, запаліць-запал, захапіць-захоп, недапаліць-неда-***

пат, падгарадзіць-падгарад, падлічыць-падлік, падносіць-паднос (РБПС), пераходзіць-пераход, прапарыць-прапар, развозіць-развоз (РБПС), разносіць-разнос (РБПС), раскройць-раскрой, расплавіць-расплаў, сплавіць-сплаў, уводзіць-увод.

Нашыранай у колькасных адносінах у навуковым стылі з'яўляецца словаўтваральная мадэль з суфіксам **-льнік-**, якая ўтвараецца ад асноў дзеясловаў і служыць для абазначэння прыбораў, прыстасаванняў, актыўных частак абсталявання: *абагачаць-абагачальнік, абгравіць-абгравальнік, абмежавіць-абмежавальнік, абцякаць-абцякальнік, адлінаць-адлінальнік, аддзяляць-аддзяляльнік, закідаць-закідвальнік, збіваць-збівальнік, злучаць-злучальнік, змотваць-змотвальнік, кіпяціць-кіпяцільнік, мацаваць-мацавальнік, свяціць-свяцільнік, спыняць-спыняльнік, тушыць-тушыльнік, выдаляць-выдаляльнік.*

Для ўтварэння тэрмінаў-назоўнікаў, якія абазначаюць прыборы, прыстасаванні, актыўныя часткі абсталявання, ужываецца і словаўтваральная мадэль з суфіксам **-нік-**. Назоўнікі гэтага тыпу паходзяць ад асноў дзеясловаў: *адстойваць-адстойнік, выпарваць-выпарнік, выпрамяць-выпрамнік (РБСЭТ), забіраць-заборнік, затрымаць-затрыманнік (РБПС), здымаць-здымнік, накатваць-накатнік, падымаць-пад'ёмнік, пераводзіць-пераводнік, перамываць-перамыўнік, пераходзіць-пераходнік (РБПС), перахопліваць-перахоплінік (РБПС), разменьваць-разменьнік, рассейваць-рассейнік, кручываць-кручывнік (РБПС).*

Вялікую групу тэрмінаў-назоўнікаў складае словаўтваральная мадэль з суфіксам **-асць**, якая ўжываецца для абазначэння адцягнутых паняццяў, якасцей, уласцівасцей. Такія тэрміны ўтвараюцца ад асноў прыметнікаў: *буйны-буйнасць (РБПС), водны-воднасць (РБПС), выпуклы-выпукласць (РБПС), вязкі-вязкасць,*

лібікі-лібікасць, гладкі-гладкасць (РБПС), гучны-гучнасць (РБСЭТ), далёкі-далёкасць, дасканалы-дасканаласць, жорсткі-жорсткасць, зярністы-зярністасць, кіслотны-кіслотнасць, клейкі-клейкасць, крохкі-крохкасць, хвалісты-хвалістасць (РБПС), хісткі-хісткасць, цвёрды-цвёрдасць, яркі-яркасць (РБПС).

Тэрміны-назоўнікі з суфіксам **-асць** утвараюцца і ад асноў дзеепрыметнікаў цяперашняга часу залежнага і незалежнага стану з суфіксамі **-ем- (-ім-), -уч- (-юч-)**: *забруджваемы-забруджваемасць, апрацоўваемы-апрацоўваемасць, звадкоўваемы-звадкоўваемасць, зварваемы-зварваемасць, кіруемы-кіруемасць (РБПС), напальваемы-напальваемасць, паглынаемы-паглынаемасць, паўзучы-паўзучасць (РБПС), размольваемы-размольваемасць, разрыхляемы-разрыхляемасць, расшыраемы-расшыраемасць, спякаемы-спякаемасць, утрымліваемы-утрымліваемасць, цягучы-цягучасць, цякучы-цякучасць, і ад дзеепрыметнікаў залежнага стану прашлага часу з суфіксамі **-ен- (-ан-), -т-**: *абмежаваны-абмежаванасць, забаронены-забароненасць, закруглены-закругленасць (РБСМП), замаслены-замасленасць, набліжаны-набліжанасць, разгалінаваны-разгалінаванасць, раздвоены-раздвоенасць, разладжаны-разладжанасць, разлічаны-разлічанасць, размыты-размытасць, раскіданы-раскіданасць, распалены-распаленасць, распаўсюджаны-распаўсюджанасць, распылены-распыленасць, расцягнуты-расцягнутасць, узгоднены-узгодненасць, упарадкаваны-упарадкаванасць.**

У навукова-тэхнічнай тэрміналогіі ўжываецца словаўтваральная мадэль з суфіксам **-чык (-шык)**, якая выкарыстоўваецца для абазначэння асоб на прафесіі. Назоўнікі такога тыпу ўтвараюцца ад асноў дзеясловаў: *апрацоўваць-апрацоўчык,*

варыць-варычык, вымяраць-вымерчык, вырубачь-вырубачык, срузіць-срузчык, даследаваць-даследчык, драбіць-драбільчык, загартоўваць-загартоўчык, заліваць-заліўчык, замяраць-замерчык, заправаць-запраўчык, зварваць-зварачык, нагрываць-нагрывальчык, наладзіць-наладчык, разносіць-разносчык, убіраць-уборчык.

Пры дапамозе суфікса **-лк-** ад асноў дзеясловаў утвараюцца тэрміны-назоўнікі са значэннем прыстасавання, што выконвае пэўнае дзеянне: *выціскаць-выціскалка, гладзіць-гладзілка, давіць-давілка, катаць-каталка, кіпець-кіпелка, марыць-марылка, матаць-маталка, мігаць-мігалка, прамываць-прамывалка, саджаць-саджалка, свідраваць-свідравалка, трымаць-трымалка, узбіваць-узбівалка, цадзіць-цадзілка.*

Словаўтваральная мадэль з суфіксам **-ак- (-як-)** ужываецца для ўтварэння тэрмінаў-назоўнікаў, якія абазначаюць прадметы, рэчывы, матэрыялы, што ўзніклі як вынік дзеяння, аб якім паведамляецца ў вытворнай аснове: *абразаць-абрэзак, абрубаць-абрубак, абрываць-абрывак, адбіваць-адбітак, адпячатваць-адпячаток, здымаць-здымак, ляжаць-ляжак, стаяць-стаяк, чэрпаць-чарпак.*

Пры дапамозе суфікса **-ік-** утвараюцца тэрміны-назоўнікі ад асноў адносных прыметнікаў з суфіксам **-ав-**, якія абазначаюць асоб па іх дзейнасці або нагоджанню, а таксама прадметы паводле іх якасці і прызначэння [2, с. 106]: *баявы-баявік, змеявы-змеявік, махавы-махавік, пазавы-пазавік, пылавы-пылавік, пырскавы-пырскавік, тлушчавы-тлушчавік, хваставы-хваставік.*

Словаўтваральная мадэль з суфіксам **-ок- (-ёк-)** ужываецца для ўтварэння тэрмінаў-назоўнікаў, якія абазначаюць прадметы паводле іх прызначэння, а таксама такія прадметы, якія называюць адпаведны акт дзеяння або якія

з'яўляюцца вынікам гэтага дзеяння [2, с., 110]: *заніць-занок, кідаць-кідок, мазаць-мазок, мацаць-мачок, рваць-рвачок, скакаць-скачок, штурхаць-штуршок*.

Пры дапамозе суфікса **-ін-** (**-ын-**) ад асноў прыметнікаў і назоўнікаў утвараюцца тэрміны-назоўнікі, якія 'абазначаюць адцягненыя якасці, стан' [2, с., 115]: *высокі-вышыня, вялікі-велічыня, гарачы-гарачыня, густы-гушчыня, шчыльны-шчыліна*.

Пры дапамозе суфікса **-л-** ад асноў дзеясловаў утвараюцца тэрміны-назоўнікі, што абазначаюць прылады дзеяння [2, с., 131]: *вадзіць-вадзіла (РБНС), гладзіць-гладзіла (РБСМП), кляпаць-кляпала (РБНС), скрабці-скрабля (РБНС), тачыць-тачыла (РБСМП)*.

Ва ўтварэнні тэрмінаў-назоўнікаў удзельнічаюць і суфіксы эмацыянальнай ацэнкі **-ок-**, **-ак-**, **-ік-**, **-ык-**: *бык-бычок (РБПС), бясун-бесунок (РБПС), вал-валік, вяртлюг-вертлюжок (РБПС), груз-грузік, грыб-грыбок (РБПС), грэбень-грэбеньчык (РБПС), жолаб-жалабок, клін-клінок, кулак-кулачок (РБПС), лапцуг-лапцужок (РБПС), малаток-малаточак, махавік-махавічок, млын-млынок (РБПС), мост-моцік (РБПС), мяшок-мяшочак (РБПС), нос-носік (РБПС), паўзун-паўзунок, пояс-паясок (РБПС), пук-пучок, пэндзаль-пэндзік, рухавік-рухавічок (РБПС), рычаг-рычажок (РБПС), стол-столік (РБПС), шар-шарык (РБПС)*. Тэрміны з суфіксамі эмацыянальнай ацэнкі даволі распаўсюджаны ў тэрміналогіі. Як сцвярджае В. П. Даніленка, "для тэрміналогіі ўтварэнні з суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі як форма слова не існуюць і ўжыванне іх у спецыяльных сферах лексікалізавана. Сапраўды, для тэрміналогіі ўтварэнні *клінковы, кулачковы, малаточкавы, паўзунковы, рухавічковы, рычажковы* натуральныя" [3, с., 110].

Акрамя разгледжаных тэрмінаў, у тэхнічнай тэрміналогіі

ужываюцца таксама тэрміны-назоўнікі з суфіксамі **-ач-**: *рухаць-рухач; -ец-*: *рэзаць-рэзец, спажаць-спажаец; -іць-*: *біць-біццё, ліць-ліццё, накрываць-накрывіццё, пакрываць-пакрывіццё; -ішч-*: *днодзішча; -ар-*: *цяжкі-цяжар*.

Прэфіксабъя назоўнікаў займае значна меншае месца ва ўтварэнні ўласнабеларускіх тэрмінаў у параўнанні з суфіксацыяй.

Прэфіксальным спосабам утвараюцца тэрміны-назоўнікі толькі ад назоўнікаў, шляхам далучэння да ўтваральнай асновы адпаведнага прэфікса.

Прадуктыўнай ва ўтварэнні ўласнабеларускіх тэрмінаў-назоўнікаў з'яўляецца словаўтваральная мадэль з прэфіксам **не-** (**ня-**), якая ўказвае на адсутнасць таго або супрацьлегласць таму, што названа ўтвараючай асновай [2, с., 132]: *адмоўнасць-неадмоўнасць, адзначнасць-неадзначнасць, аднароднасць-неаднароднасць, адчувальнасць-неадчувальнасць, верагоднасць-неверагоднасць, прамалінейнасць-непрамалінейнасць, раўнаважнасць-нераўнаважнасць, раўнамернасць-нераўнамернасць, роўнасць-няроўнасць, скарачальнасць-нескарачальнасць, спраўнасць-няспраўнасць, сумяшчальнасць-несумяшчальнасць, сумяшчэнне-несумяшчэнне, супадзенне-несупадзенне, сціскальнасць-несціскальнасць, узгаральнасць-неўзгаральнасць, устойлівасць-няўстойлівасць*. Сінанімічны прэфіксу **не-** (**ня-**) прэфікс **без-**: *адмоўнасць-безадмоўнасць*.

Пры дапамозе прэфікса **пера-** ўтвараюцца тэрміны-назоўнікі, якія 'абазначаюць адцягненыя дзеянні; ён паказвае на неадпаведнасць або большае праяўленне ці паўтарэнне таго, аб чым сказана ва ўтвараючай аснове' [2, с., 133]: *адкладанне-пераадкладанне, апрацоўка-пераапрацоўка, асаджэнне-пераасаджэнне, ахаладжэнне-пераахаладжэнне, ахалоджвальнік-пераахалоджвальнік, ахалоджванне-пераахалоджванне, ацэнка-пераацэнка, увільгат-*

ненне-пераувільгатненне, узбуджэнне-пераўзбуджэнне, ўзмацненне-пераўзмацненне, уладкаванне-пераўладкаванне, утварэнне-пераўтварэнне, ушчыльненне-пераўшчыльненне, чыстка-перачыстка.

Пры дапамозе прэфікса **раз-** (**рас-**) утвараюцца тэрміны-назоўнікі з лексічным значэннем падзелу на часткі, раздзялення, размеркавання: *клёпка-расклёпка, плаўка-расплаўка, стыкоўка-растыкоўка, узгадненне-разузгадненне, умацаванне-разумацаванне, упарадкаванне-разупарадкаванне, ушчыльненне-разушчыльненне, чыстка-расчыстка*.

Пры дапамозе складанага прэфікса **неда-** ўтвараюцца тэрміны-назоўнікі, якія абазначаюць 'недастатковае праяўленне таго, аб чым сказана ва ўтвараючай аснове' [2, с., 133]: *ахаладжэнне-недаахаладжэнне, выкананне-недавукананне, насычанасць-неданысчанасць, раскладанне-недараскладанне, расшырэнне-недарасшырэнне*.

Пры дапамозе прэфікса **пад-** ўтвараюцца тэрміны-назоўнікі, якія ўказваюць на непаўнату або меншую ступень праяўлення таго, што абзначана ўтваральнай асновай: *абалонка-падабалонка, зборка-падзборка, наладка-падналадка, паверх-падпаверх, пампоўка-падпампоўка, прастора-падпрастора, род-падрод, рэзка-падрэзка, слой-падслой, упыркванне-падупыркванне, уступ-падуступ*.

Пры дапамозе прэфікса **пра-** ўтвараюцца тэрміны-назоўнікі, якія абазначаюць тое, што абзначана ўтваральнай асновай: *варка-праварка, дуўка-прадуўка, клейка-праклейка, пампоўка-прапампоўка, рэзка-прарэзка, скок-праскок, сушка-прасушка*.

Акрамя разгледжаных тэрмінаў-назоўнікаў у тэхнічнай тэрміналогіі ўжываюцца прэфіксы **на-**: *пайка-напайка, пальцы-напальцы, пампоўка-напампоўка, плаўка-наплаўка, рэзка-нарэзка, у-*: *кладка-укладка, клейка-уклей-*

ка, пайка-упайка, рубка-урубка, сушка-усушка; **з-** (**с-**): клёпка-склёпка, мацавальнік-змацавальнік, рэзка-зрэзка; **за-**: клёпка-заклёпка, пампоўка-запампоўка, плечыкі-заплечыкі; **пры-**: варка-прыварка, клейка-прыклейка; **над-**: рэзка-надрэзка, соль-надсоль, цела-надцела; **а-**: чыстка-ачыстка; **да-**: варка-даварка, успеньванне-даўспеньванне; **ад-**: дзяленне-аддзяленне; **су-**: дакрананне-судакрананне, асаджэнне-суасаджэнне, адносіны-судносіны; **проці-**: цела-проціцела, змякчальнік-процізмякчальнік, успеньванне-проціўспеньванне, абледзяляльнік-проціабледзяляльнік, абледзяненне-проціабледзяненне, вага-процівага, **па-**: крышка-пакрышка; **звыш-**: цягучасць-звышцягучасць, праваднік-звышправаднік, сыходнасць-звышсыходнасць.

Прэфіксальна-суфіксальнае ўтварэнне ўласнабеларускіх тэрмінаў-назоўнікаў займае невялікае месца.

Прэфіксальна-суфіксальным спосабам утвараюцца тэрміны-назоўнікі пераважна ад асноў назоўнікаў шляхам адначасовага далучэння да ўтваральнай асновы прэфікса і суфікса.

Пры данамозе прэфікса **за-** і суфікса **-нік-** ад асноў назоўнікаў утвараюцца тэрміны з агульным значэннем 'размешчаны за тым, што названа ўтвараючай асновай' [2, с., 136]: *галава-загалоўнік, зуб-зазубнік*.

Пры данамозе прэфікса **на-** і суфікса **-нік-** ад асноў назоўнікаў утвараюцца тэрміны, якія абазначаюць у асноўным прадметы, размешчаныя на чым-небудзь або прызначаныя для таго, аб чым сказана ва ўтвараючай аснове: *грудзі-нагруднік, галава-нагалоўнік, канец-наканечнік, локаць-налокотнік, плячо-наплечнік*.

Пры данамозе прэфікса **пад-** і суфікса **-нік-** ад асноў назоўнікаў утвараюцца канкрэтныя назоўнікі з агульным значэннем 'знаходзіцца або размяшчаецца ніжэй ці блізка да таго, што абазначана

ўтвараючай асновай' [2, с., 138]: *бой-падбойнік, пята-падняцік (РБСМП), рама-падрамнік*.

Пры данамозе прэфікса **пад-** і суфікса **-ак-** ад асноў назоўнікаў утвараюцца тэрміны з агульным значэннем 'знаходзіцца пад тым, што названа ўтваральнай асновай': *дах-паддашак, лапа-падлапак, мур-падмурак*.

Акрамя разгледжаных прэфіксальна-суфіксальных, сустракаюцца тэрміны-назоўнікі з прэфіксамі **вы-, па-, за-, ус-, а-, раз-, пра-, с-, да-** і рознымі суфіксамі, з лексічнымі значэннямі, якія нельга звесці ў словаўтваральныя тыпы: *вілка-развілак (РБПС), жыла-пражылак (РБПС), зуб-зазубіна (РБПС), капа-скопішча (РБПС), край-закраіна, круг-акружнасць (РБСМП), пук-успучына, рука-поручні, цяга-выцяжны*.

Складаныя тэрміны-назоўнікі ўтвараюць вялікую групу слоў, разнастайных па сваёй структуры. Яны ўтвараюцца шляхам спалучэння ў адзінае цэлае двух і больш самастойных слоў або асноў. Асновы могуць злучацца паміж сабой злучальнымі галоснымі. Асноваскладанне можа спалучацца з суфіксацыяй.

Вялікую групу складаных ўласнабеларускіх тэрмінаў-назоўнікаў, утвораных шляхам спалучэння самастойных слоў, складаюць тэрміны з агульным прадметным значэннем: *вадкасць+носьбіт—вадкасцьносьбіт, вадкасць+цепланосьбіт—вадкасцьцепланосьбіт, дабаўка+падавальнік—дабаўкападавальнік, дабаўка+паскаральнік—дабаўкапаскаральнік, дабаўка+уцяжарвальнік—дабаўкауцяжарвальнік, дальнамер+вышынямер—дальнамер-вышынямер, пласціна+падкладка—пласцінападкладка, помпа+змешвальнік—помпазмешвальнік, прывал+адвал—прываладвал, пясок+плывуун—пясокплывуун, рыдлёўка+вілы—рыдлёўкавілы, цвік+халадзільнік—цвікхаладзільнік, цэгла+сырэц—цэгласырэц*. Да гэтай групы таксама адносяцца складаныя тэрміны-

назоўнікі, адзін з кампанентаў якіх запазычаны, другі—ўласнабеларускі: *аўтамабіль+самазвал—аўтамабіль-самазвал, аўтамабіль+усюдыход—аўтамабіль-усюдыход, аэрастат+скакун—аэрастат-скакун, блок+пакой—блок-пакой, бруст+памост—бруст-памост, тэксталіт+крошка—тэксталіт-крошка, шруба+глухар—шруба-глухар, шруба+двухвушнік—шруба-двухвушнік, шруба+кастыль—шруба-кастыль, элемент+прымесь—элемент-прымесь*.

У сучаснай тэхнічнай тэрміналогіі шмат тэрмінаў, утвораных спалучэннем асноў. У залежнасці ад таго, як аформлена слова—з суфіксам ці без яго, вылучаецца некалькі тыпаў складаных назоўнікаў.

Да першага тыпу належаць складаныя тэрміны-назоўнікі, утвораныя бясуфіксным спосабам з наступнымі дзеяслоўнымі марфемамі ў якасці другой часткі слова: **-мер-** *бярвеннамер, вадамер, вільгацяммер, вінамер, вугламер, вышынямер, гадзінамер, дажджамер, даўжынямер, дзіркамер, дынамер, зубнамер, колерамер, кругнамер, маснамер, напорамер, празрыстамер, прыхопамер, пыламер, разьбамер, растнамер, расходнамер, сіламер, смятанкамер, сцянамер, схіламер, сцёкамер, таўшычынамер, узроўнямер, хвалямер, цвёрдамер, цёпламер, цукрамер, цягамер, частнамер, шумамер, шчылінамер, яркамер; -вод (-правод, падвод, адвод): ваднаправод, вадавод, водаадвод, громаадвод, дымаадвод, дымаправод, маланкаадвод, маслаправод, нафтаправод, наветраправод, паліваправод, параадвод, параправод, петляадвод, попелаправод, пуцэправод, светлавод, светлаправод, сямляправод, токаадвод, хвалеадвод, хвалявод, цеплаправод; -воз:* *вуглявоз, зліткавоз, нафтавоз, наветравоз, паравоз, цеплавоз, цяжкавоз; -рэз:* *вадарэз, галінарэз, каменярэз, ледарэз, лістарэз, разьбарэз, сукарэз, хва-*

лярэз, шкларэз; **-ход (-пераход):** дымаход, месячаход, параход, рыбаход, самаход, снегаход, цеплаход; **-нос (-перанос):** ваданос, вільгацеперанос; **-кол:** дзіркакол, ледакол; **-лом:** хвалялом, чушкалом; **-скід:** вадаскід, ледаскід; **-ліў (-зліў):** вадазліў, маслазліў, маслаліў; **-падагрэў (-перагрэў):** водападагрэў, маслападагрэў, парাপерагрэў, саманагрэў; **-пуск (-запуск, -спуск):** бярвенаспуск, вадаспуск, перадаспуск, самаспуск, самапуск, самазапуск; **-цёк (-сцёк):** вадацёк, прамацёк, самацёк, хуткасцёк; **-абмен:** вільгацабмен, водаабмен, наветраабмен, узаемаабмен, цеплаабмен; **-цяг:** бярвенацяг, самацяг; **-збор (-забор):** вадазбор, водазабор; **-звал:** бярвеназвал; **-захоп:** бярвеназахоп, грузазахоп; **-мёт:** вадамёт, пескамёт; **-сос:** вуглясос, дымасос, землясос, торфасос; **-пад (-перапад):** каменяпад, цеплаперапад.

Да другога тыпу належаць назоўнікі з суфіксамі ў другой частцы.

Вялікую групу ўтвараюць складаныя тэрміны-назоўнікі з працэсуальным значэннем, другая частка якіх мае суфікс **-анн (-энн):** акаліна+утвараць-акалінаўтварэнне, алей+аддзяляць-алеааддзяленне, вугаль+выпальваць-вуглевыпальванне, вугаль+забяспечваць-вуглезабеспячэнне, дальні+дзеінічаць-дальнадзеянне, дно+паглыбляць-днопаглыбленне, дуга+гасіць-дугагашэнне, дым+спаліць-дымаспальванне, зародак+утвараць-зародакўтварэнне, зуб+дзяўбаць-зубадзяўбанне, зуб+закругляць-зубазакругленне, зуб+накатваць-зубанакатванне, зуб+наразаць-зубанаразанне, зуб+страгаць-зубастраганне, зямля+чарпаць-землечарпанне, іскра+утвараць-іскраўтварэнне, кіслата+утвараць-кіслатаўтварэнне, цяпло+бачыць-цеплабачанне, цяпло+выдзяляць-цеплавыдзяленне, цяпло+выпускаць-цеплавыпусканне.

Другую групу ўтвараюць складаныя тэрміны-назоўнікі з прад-

метным значэннем, другая частка якіх мае суфікс **-льнік-:** акаліна+ламаць-акаліналамалынік, алей+аддзяляць-алеааддзяляльнік, вада+награвачь-воданагравальнік, вада+падагравачь-водападагравальнік, вада+наказваць-водапаказальнік, злітак+ламаць-зліткаламалынік, зямля+рыхтаваць-землерыхтавальнік, провад+трымаць-провадтрымалынік, пустата+утвараць-пустотаўтваральнік, пыл+аддзяляць-пылааддзяляльнік, пыл+адсмоктваць-пылаадсмоктвальнік, пыл+ачышчаць-пылаачышчальнік, святло+вяртаць-святловяртальнік, святло+збіраць-святлозбіральнік, шкло+абагравачь-шклоабагравальнік, шкло+ачышчаць-шклоачышчальнік, шкло+напаўняць-шклонапаўняльнік, шчотка+трымаць-шчоткатрымалынік, яма+капаць-ямакапальнік.

Да гэтай апошняй групы прымыкаюць складаныя тэрміны-назоўнікі з прадметным значэннем, другая частка якіх мае суфікс **-нік-:** алей+збіраць-алеязборнік, алей+прымаць-алеепрыёмнік, вада+улоўліваць-водаўлоўнік, вецер+адбіваць-ветраадбойнік, пясок+адстойваць-пескаадстойнік, святло+прымаць-святлопрыёмнік, смала+адстойваць-смалаадстойнік, соль+адстойваць-солеадстойнік, тлушч+улоўліваць-тлушчаўлоўнік, цяпло+абменьваць-цеплаабменнік, цяпло+прымаць-цеплапрыёмнік, цяпло+улоўліваць-цеплаўлоўнік, шкло+падымаць-шклопад'ёмнік.

Пэўную групу ўтвараюць складаныя тэрміны-назоўнікі з агульным прадметным значэннем, другая частка якіх мае суфікс **-чык (-шчык-):** бярэны+укладваць-бярэнаўкладчык, вада+адводзіць-водаадводчык, вада+раздаваць-водараздатчык, вугаль+пагружалы-вуглепагрузчык, камень+падбіраць-каменепадборшчык, масла+запраўляць-маслазапраўшчык, мацаванне+укладваць-мацаваннеўкладчык, палі-

ва+запраўляць-палівазапраўшчык, парода+адбіраць-пародаадборшчык, пуць+пагружаць-пуцьпагрузчык, скрынка+укладваць-скрынкаўкладчык.

Асобную групу ўтвараюць складаныя тэрміны-назоўнікі з агульным прадметным значэннем, другая частка якіх мае суфікс **-к-:** бавоўна+ачышчаць-бавоўнаачыстка, бярэны+катаць-бярэнакатка, вада+ачышчаць-водаачыстка, вада+качаць-вадакачка, пясок+лавіць-пескалоўка, пясок+мыць-пескамыйка, снег+тапіць-снегатаўка, тлушч+лавіць-тлушчалаўка, фарба+дзёрці-фарбадзёрка, ягады+мыць-ягадамыйка.

Існуе група складаных тэрмінаў-назоўнікаў з агульным прадметным значэннем, другая частка якіх мае суфікс **-лка-:** бавоўна+сушыць-бавоўнасушылка, вада+чарпаць-водачарпалка, вугаль+драбіць-вугледрабілка, лёд+драбіць-лёдадрабілка, наветра+надзімаць-наветранадзімалка, пясок+сушыць-пескасушылка, раствар+мяшаць-растворамяшалка, солад+драбіць-солададрабілка, солад+сушыць-соладасушылка, соль+драбіць-соледрабілка, соль+сушыць-солесушылка, фарба+мяшаць-фарбамяшалка, фарба+надзімаць-фарбанадзімалка, цеста+мясіць-цестамясілка.

Сустракаюцца складаныя тэрміны-назоўнікі з агульным прадметным значэннем, другая частка якіх мае суфікс **-цель-:** агонь+тушыць-вогнетушыцель, вада+дзяліць-водадзяліцель, гучна+гаварыць-гучнагаварыцель, колер+дзяліць-колерадзяліцель, працісвятло+старыць-процісвятлостарыцель, святло+дзяліць-святлодзяліцель, цеста+дзяліць-цестадыліцель.

Вялікую групу ўтвараюць складаныя тэрміны-назоўнікі з агульным абстрактным значэннем, другая частка якіх мае суфікс **-асць-:** агонь+трывалы-вогнетрываласць, вада+растваральны-водарастваральнасць, вада+

стойкі-вадастойкасць, вада+трываць-вадатрывацасць, вецер+устойліваць-ветраўстойліваць, поўны+даступны-поўнадаступнасць, прамы+стойны-прамастойнасць, цяпло+устойлівы-цяплаўстойліваць.

Невялікую групу ўтвараюць складаныя тэрміны-назоўнікі з шырокім прадметным значэннем, якія складаюцца з двух асноў назоўнікаў, аб'яднаных злучальнай галоснай: вада+ахова-водаахова, вада+гаспадарка-вадагаспадарка, вада+сховішча-вадасховішча, цяпло+ахова-цяплаахова, цяпло+засцярога-цяплазасцярога, шкло+валакно-шкловалакно, шкло+стужка-шклостужка.

Складаныя тэрміны-назоўнікі ўтвараюцца шляхам далучэння да назоўніка слова паў і абазначаюць няпоўнае праяўленне таго, што абазначана ўтваральнай асновай: загартоўка-паўзагартоўка, крыло-паўкрыло, праводнасць-паўправоднасць, празрыстасць-паўпразрыстасць, прычэп-паўпрычэп, пяцця-паўпяцця, раздым-паўраздым, раскос-паўраскос, столь-паўстоль, сухар-паўсухар, таўшчыня-паўтаўшчыня, устойлівасць-паўустойлівасць, шырыня-паўшырыня.

Значнас месца ў папаўненні складаных тэрмінаў-назоўнікаў займае мадэль з першым або другім запазычаным кампанентам у большасці грэчаскага або лацінскага знаходжання: аўтасані, біястойкасць, кюветыкапальнік, лінзавымальнік, макрастраўленне, масанабойка, мікрасплаўленне, пакетаўскрываальнік, піказральнік, пнеўмазабойнік, пнеўмападтрымка, пнеўмаразмацавальнік, полімачавіна, тэрмаапавяшчальнік, тэрмаацвярджэнне, электрызавязьмяляльнік, электрызопальнік, электрыагравальнік, электрыацяльнік, электрылаўка, электрыправодка, электрыпрыбор, электрыпрывод, электрыразведка, электрыраздым, этыкетзахопнік.

У сучаснай навукова-тэхнічнай

тэрміналогіі значнае месца займае словаскладанне, дзе ў якасці кампанентаў ужываюцца запазычаны і ўласнабеларускі тэрмін: аўтамабіль-самазвал, аўтамабіль-усюдыход, аэрастат-скакун, буксір-штурхач, ваганетка-сілкавальнік, вагон-перагружалынік, вагон-перакульнік, вагон-снегаачышчальнік, вагон-халадзільнік, вакуум-закупорка, вакуум-перагонка, вакуум-перарывальнік, вакуум-правод, вакуум-упакоўка, вакуум-шчыт, валокпрыкрыццё, вентылятар-здрабняльнік, вілка-саманісец.

Абрэвіяцыя займае пэўнае месца ва ўтварэнні ўласнабеларускіх тэрмінаў.

Абрэвіятуры або складанаскарочаныя словы—гэта словы, якія ўтвараюцца ў выніку скарачэння словазлучэння.

Актыўнаму ўжыванню абрэвіятур садзейнічае агульная тэндэнцыя развіцця тэрміналогіі—імкненне да кароткіх тэрмінаў, “эканамічных”.

У папаўненні ўласнабеларускай тэхнічнай тэрміналогіі ўдзельнічаюць у асноўным “ініцыяльныя” абрэвіятуры, якія ўтвараюцца шляхам скарачэння тэрміналагічнага словазлучэння.

У склад такіх абрэвіятур уваходзяць побач з уласнабеларускім элементам, як правіла, запазычаны: ММА (маслы маторныя адпрацаваныя), ВАМ (вал адбору магутнасці), МІА (маслы індустрыяльныя адпрацаваныя).

Ужываюцца ў асноўным трохкампанентныя абрэвіятуры: ГСВ (гідраўзмацняльнік сцяпной вагі), ШТА (штозменнае тэхнічнае абслугоўванне), ПЗМ (паліва-змазачныя матэрыялы), МАП (майстарні агульнага прызначэння).

Сустракаюцца і двухкампанентныя: ША (штозменнае абслугоўванне), ТА (тэхнічнае абслугоўванне), СА (сезоннае абслугоўванне).

У тэхнічнай тэрміналогіі выкарыстоўваюцца ініцыяльна-лічбавыя абрэвіятуры: ТА-1 (першае тэхнічнае абслугоўванне), ТА-2 (другое тэхнічнае абслугоўванне).

Сярод абрэвіятур часта сустракаецца несупадзенне паміж колькасцю літар і слоўных кампанентаў: МК (машыны для будаўніцтва меліярацыйных каналаў), МБ (машыны для абліцоўкі каналаў бетонам), МТП (машыны для падрыхтоўчых работ пры здабычы торфу), ЛМ (машыны для валкі, тралёўкі і пакетавання дрэў), ЛД (грунтаўшчыльняльныя і палівачныя машыны для будаўніцтва дарог), МП (машыны для падрыхтоўчых работ), ДЗ (машыны для зямельных работ).

Аналіз фактычнага матэрыялу дазваляе зрабіць вывад, што марфалагічны спосаб утварэння ўласнабеларускіх тэрмінаў валодае значнай прадуктыўнасцю, асноўнымі спосабамі ўтварэння з'яўляюцца суфіксацыя, аснов- і словаскладанне.

Умоўныя скарачэнні

РБСЭТ—Краевская Н.П., Гринберг Б.В., Красней В.П. Русско-белорусский словарь электротехнических терминов.—Мн.: Выш. школа, 1993.

РБСМП—Ласкавнёв А.П., Немкович Н.Н., Волочко А.Т. Русско-белорусский терминологический словарь по металлургическому производству.—Мн.: Бел. навука, 1998.

РБСНГ—Люшцік У.В. Руска-беларускі слоўнік тэрмінаў нафта- і газаздабычы.—Мн.: Бел. навука, 1997.

РБСТСТ—Капко В.М., Хрусталёв Б.М. Русско-белорусский словарь по теплотехнике и санитарной технике.—Мн.: Выш. школа, 1995.

Літаратура

1. Гонцова С.А. Словообразование в научно-технической терминологии. Алма-Ата, 1990.
2. Граматыка беларускай мовы. Т. 1., Мн., 1962.
3. Даниленко В.П. Опыт лингвистического описания. М., 1977.

*Тут і далей у тэксце даецца спасылка на тэрміналагічныя слоўнікі, якія ўключаюць тэрміны, што маюць не толькі тэрміналагічнае, але і агульнаўжывальнае значэнне.